

Процесът на идентификация с Европейския съюз – предпоставки и ограничения

Надя Бирежакли

СУ „Св. Климент Охридски“

Имейл: nadia_birezhakli@abv.bg

Абстракт: Въпросите дали и как процесът на европейска интеграция влияе върху възприятията и себеидентификацията на европейските граждани и какви асоциации отключват понятията „Европа“ и „Европейски съюз“, попадат все по-често в академичния дискурс. Понятието „европейската идентичност“ се разглежда по-скоро в теоретичен план и все още липсват достатъчно емпирични изследвания върху проблематиката. В настоящата статия посредством контент анализ на проведени фокус групи се прави опит за разкриване и осмисляне на това доколко сме способни да се идентифицираме с Европейския съюз (ЕС), както и какви са измеренията и условността на подобна идентификация.

Ключови думи: Европейски съюз (ЕС), идентификация с ЕС; европейска идентичност, качествени методи, фокус групи, контент анализ.

The process of identification with the European Union – preconditions and limits

Nadya Birezhakli

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Email: nadia_birezhakli@abv.bg

Abstract: To what extent and how the process of European integration affects European citizens’ perception and self-categorization and what associations are provoked by the concepts of “Europe” and of the “European Union” are questions which are increasingly arising in the academic discourse. The concept of “European identity” is often analysed in a theoretical perspective but there is not enough empirical research on the matter yet. Deploying content analysis of focus groups, the present paper aims to reveal the extent of the identification with the EU and to highlight the dimensions and the limitations of this identification.

Key words: identification with the EU; European identity; European Union; qualitative research methods; focus groups; content analysis.

Въведение

Без да бъдат пренебрегвани безспорните постижения на интеграционния процес, трябва да бъде отчетено, че още през 90-те години на 20. век започва да се проявява обезпокоителна симптоматика, свързана с увеличаващия се дефицит на легитимност, от който страда ЕС. Налице е основание да се твърди, че именно в този период понятието „европейска идентичност“ навлиза все по-усилено в академичния репертоар и с течение на времето набира скорост до степен, която в наши дни превръща изследванията по проблематиката в значима поддисциплина на тематично по-мощните и всеобхватни проучвания, които са свързани с Европейския съюз като цяло [1] [2] [3].

Историческият прецедент, породен от положителния вот на референдума за напускане на ЕС, проведен в Обединеното кралство през 2016 г., както и подемот на крайно националистическите и антиевропейски нагласи в почти всички държави членки, извеждат с още по-голяма острота отчуждението и недоверието на европейските граждани към ЕС като основно предизвикателство пред интеграционния процес. Според последните

социологически данни [4] по-малко от половината европейски граждани (42 % за ЕС-28) заявяват, че имат доверие в ЕС, което все пак трябва да бъде отчетено като най-високото регистрирано ниво на доверие от есента на 2010 г. насам. Въпреки че концепцията за единна европейска идентичност е силно оспорвана, като се има предвид самата природа на Съюза, редица изследователи [5] [6] [7] разглеждат формирането ѝ като значим фактор по отношение на легитимността на ЕС и устойчивостта на интеграционния процес. Както Мария Стойчева [8] подчертава, макар ЕС да е *sui generis* в много аспекти, той не се различава от политическите общности и трябва в същата степен да се основава на афективно отношение и идентификация, а не просто на неясно изразявана и епизодична подкрепа.

Теоретична рамка: понятията „европейска идентичност“, „идентификация с ЕС“, „банален европеизъм“

Изследването на европейската идентичност и процеса на идентификация с ЕС далеч не е безпроблемна задача, дори и в чисто теоретичен план. Въпреки банализираната употреба на понятието „европейска идентичност“, включително на ежедневно ниво, започвайки да го разглеждаме, се изправяме пред неговия амбивалентен характер, който го обрича на това често да бъде отъждествявано с несъдържателно (празно) понятие. Един от факторите, който обуславя тази неяснота и неопределеност, е смисловата многоликост на съставните му елементи. Логично е да си зададем въпроса: „За каква Европа и за каква идентичност става дума?“ [9]. Отговорът не може да бъде еднозначен въпреки усещането за интуитивно подразбиране, което понятието оставя.

Различните отговори на въпроса „Каква Европа е закодирана в понятието „европейска идентичност“?“ разкриват две разнородни вариации в неговото значение, които са обусловени от схващанията за понятието „Европа“ в по-широк и по-тесен смисъл (European or EU identity [10]; European identity and/or identity of the European Union [11]). Налице е както идентификация с Европа като културно и историческо социално пространство, формиращо европейската идентичност в по-широк смисъл, така и идентификация с ЕС като политическа общност, изградена вследствие на интеграционния процес. Въпреки че очевидно тези две разбирания на европейската идентичност трябва да бъдат разграничени, следва да се отбележи, че те все повече се припокриват и все по-често ЕС запълва съдържателността на понятието „Европа“ със свой собствен смисъл – изключителен успех за сравнително кратката история на европейския проект [12]. От своя страна съществителното „европеец“ все повече губи значението си на живеещ или жител на европейския континент в полза на подкрепящ европейския проект [13].

Редица изследователи [14] [15] [16] [17] разглеждат този процес на целенасочена политика от страна на европейските институции като изграждане на една нова, специфична колективна идентичност в лицето на „европейската идентичност“. Този стремеж от страна на европейските институции за конструиране на споделена европейска идентичност до голяма степен е улеснен, като се имат предвид някои културни предпоставки, а именно „специалните взаимоотношения между хората на Европа, които изковават една обща идентичност“ [18], тъй като тези съществуващи от векове паневропейски социални взаимодействия пораждат общи културни образци във всички сфери на социалния живот – икономика, наука, изкуство, политика. Европейският съюз от своя страна до голяма степен умело ги затвърждава, поставяйки ги в основата на своята конструкция. Европейските ценности, предопределени от общото културно и историческо минало на европейците, са се превърнали в съществени за европейския проект (критериите от Копенхаген; въвеждането на текста за политическата отговорност на държавите при нарушаване на демократичните принципи и правата на човека с Договора от Амстердам; провъзгласяването на Хартата на основните права за част от първичното право на Съюза, т.е. със същата юридическа сила като учредителните договори и пр.). Можем да се съгласим, че европейската идентичност трябва да бъде разглеждана като политическа идентичност с граждански и културен компонент [19], която по своето естество е „проектна идентичност“ (проект на

политическите елити) [20].

Както отбелязва Фурио Черути [21] обаче, институциите и провежданите от тях политики сами по себе си не са в състояние да формират идентичност, без да бъдат припознати от самите граждани като смислени, което би рефлектирало върху собствената им идентификация с ЕС. Именно изследването на процеса на идентификация с политическата общност, която съставлява ЕС, е от изключително значение за разбирането на европейската идентичност и изграждащите я „тъкани“. Според Лора Крам, за да се осмисли ролята на идентичността в европейския интеграционен процес, от съществено значение е да се улови смисловата разлика между понятията „идентификация като“; „идентификация със“ и „идентификация като подкрепа за“ [22]. Със съвсем груби щрихи ще маркираме смисловата диференциация помежду им. Първо, понятието „идентификация като“ ни насочва към процес на себеопределяне и категоризация в контекста на европейските изследвания за „себеидентификацията като европеец“. Съвсем друга съдържателност се разкрива, когато става дума за идентификация като подкрепа/липса на подкрепа за ЕС и/или неговите политики. Напълно различен, трети, аспект хвърля светлина върху съдържанието на категорията „идентификация със“, разкривайки измеренията и интензивността на привързаност към ЕС и неговите достижения. Лора Крам извежда заключението, че липсва пряка връзка между идентификацията като подкрепа и идентификацията с ЕС и тяхното смесване е погрешно, както и че себеидентификацията като европеец не ни разкрива нито съдържателността на тази категоризация, нито нейната сила и значимост за индивида. Фокусът в изследването на Лора Крам пада върху категорията „идентификация със“, която ни разкрива измерения, които повечето изследвания не успяват да уловят и остават отвъд „себеидентификацията като европеец“ или съответно „като подкрепящ/неподкрепящ Съюза“. В продължение на много години „героичното“ разбиране на идентичността е широко разпространено в изследването на европейската идентичност, чийто израз е въпросът „Кой би умрял за Европа?“ [23], разкриващ липсата на здрави емоционални връзки. В противовес на тази перспектива мнозина изследователи споделят друго разбиране за европейската идентичност, по-специално в смисъла на т.нар. „банален европеизъм“ (по модела на баналния национализъм на Майкъл Билиг [24]). Например бихме могли да разгледаме процеса на европейска интеграция като постепенно създаване на трайни навици за мирно разрешаване на конфликти, което дава основание за твърдението, че в днешно време възникването на военни конфликти между държавите членки е немислимо. Разбира се, преди 60 години това далеч не е било толкова невероятно, т.е. виждаме как „новото“ постепенно се банализира и престава да се забелязва [25].

Както Мария Стойчева [26] отбелязва, „Тезата на баналния европеизъм засяга наличието на индивидуално равнище на всекидневни навици и съпътстващи измерения, които неотменно и трайно са обвързани с реалността на европейското обединение. На това равнище на идентификация с ЕС е необходимо да се обърне повече внимание с оглед възможното бъдеще на легитимното утвърждаване на ЕС като политическа сила и власт“. Също така е възможно, въз основа на постигането на едно наистина видимо присъствие на ЕС във всекидневието на европейските граждани, европеизмът да изкристализира като съзнателна и призната идентификация с ЕС. Това може да стане факт, когато присъствието на ЕС започне да произвежда позитивен смисъл във всекидневието на гражданите или, както отбелязва Лора Крам [27], когато бъдат застрашени приемани за даденост и не директно асоциирани с ЕС ползи от интеграционния процес.

Бихме могли да се съгласим, че ЕС се нормализира до степен, в която хората все повече престават да забелязват присъствието на европейския флаг сред националните знамена, приемат за даденост европейския си паспорт и шофьорска книжка, както и информационните табели, които отбелязват финансовата помощ на ЕС, автоматичното преминаване на гражданите на ЕС през митническия контрол и т.н. [28].

Попадайки ежедневно в зрителното поле на гражданите, макар и често неосъзнато, ЕС постепенно се превръща в компонент от заобикалящата среда и важна предпоставка за

формирането на идентичност. В своето изследване Майкъл Брутър [29] отделя специално внимание на ролята на европейските символи – европейския флаг, европейския паспорт, Деня на Европа, единната европейска валута (евро), Хартата на основните права на ЕС – като израз на споделена етична, морална и ценностна система за формиране и подхранване на европейската идентичност. Авторът разглежда символа като лесен за възприемане обект, използван за персонифициране на политическа или социална общност в съзнанието на хората, като опит за директна идентификация на един конкретен обект от реалността с една абстрактна категория, който има за цел да улесни гражданите да се идентифицират с политическата общност, независимо от своето ниво и капацитет на познаване на Общността. Би могло да се твърди, че за ЕС е от много по-голямо значение, отколкото за отделните държави, съществуването на символи, които да поддържат собствената му идентичност и да олицетворяват нейната съвместимост с националните, регионалните и местните идентичности, изграждайки по този начин една постнационална идентичност като възплъщение на демократичното гражданство. Юрген Хабермас разглежда демократичното гражданство в качеството му на инструмент за формирането на европейска политическа идентичност, споделена от всички граждани, независимо от националните идентичности, на които са носители [30].

Етапи и методи на изследване на европейската идентичност

Преди да преминем към изследването, предмет на настоящия анализ, ще направим общ обзор на етапите и методите на изследване на европейската идентичност, за да проследим тяхната логика и динамика, както и да обосновем приложението от нас подход. Първо, без да е пресилено, може да се твърди, че изследването на европейската идентичност е сериозно предизвикателство пред социалните учени. От една страна, както отбелязва Самюъл Хънтингтън [31], „понятието „идентичност“ е трудно подаващо се на дефиниране и убягващо на редица традиционни методи на измерване“; от друга – „определението „европейска“ в никакъв случай не го конкретизира, като се има предвид амбивалентния му смисъл, вследствие на което логично възниква реторичният въпрос: „Как бихме могли да изследваме европейската идентичност, след като не е ясно какво точно представлява тя?“ [32]. Разглеждайки ЕС като „нова политическа форма“ [33], предвид уникалния му правен характер [34], трябва да бъде отчетено, че специфичната му природа се привнася и в идентичността, която се опитва да конструира. Следователно не бихме могли да изследваме европейската идентичност, следвайки „модела и рамката на националната идентичност нито като форма, нито като съдържание“ [35], както и не бихме могли да я конструираме, използвайки „национално конституционни атрибути“, за което свидетелства и провалът на Договора за създаване на Конституция за Европа.

Европейската идентичност е оспорвана и флуидна концепция, която интригува изследователите от самото създаване на европейския проект [36]. Все пак бихме могли да разграничим четири основни периода в изследванията върху нагласите на гражданите за европейската интеграция [37]. Първият период бележи началото си след 1970 г. и господства в продължение на две десетилетия под наслова на понятието „разрешителен консенсус“ (permissive consensus). През този период представители на академичните среди използват като емпирична база за своите изследвания предимно статистическите данни, които са изведени от Евробарометър, създаден през 1974 г., с цел проучване на общественото мнение. Също така би могло да се обобщи, че през 70-те и 80-те години на 20. век повечето от емпиричните изследвания на европейските нагласи и свързаните с идентичността въпроси се фокусират по-скоро върху динамиката на социализацията сред европейските елити, които работят в Брюксел, отколкото върху гражданите на държавите членки [38].

През 90-те години на 20. век се отчита засилен интерес към изследването на европейската идентичност. Броят на статиите, публикувани в академични списания след 1993 г. и съдържащи в заглавието си понятието „европейска идентичност“, нараства 6 до 7 пъти по данни на ISI Web of Science [39]. Според София Дюшен през този период се отключва един

нов етап в изследването на нагласите на европейските граждани към ЕС, през който понятието „европейска идентичност“ попада все по-усилено в академичния кръгозор и е разгърнато в серия предимно качествени изследвания. От една страна, нарастването на академичния интерес до голяма степен идва в отговор на задълбочаващата се икономическа интеграция между държавите членки и развитието на европейския проект в посока създаване на политическа общност с Договора от Маастрихт. Вследствие на това проучванията на общественото мнение и изследванията на въпросите, свързани с идентичността, отделят все по-голямо внимание на способността на ЕС да реконструира идентичностите в държавите членки и степента, в която гражданите се самоопределят като европейци и нагласите им към ЕС и интеграционния процес [40]. Същевременно проблематичното и неубедително ратифициране на Договора от Маастрихт в Дания и Франция неминуемо поставя на дневен ред нови дискуссионни въпроси и предизвикателства пред изследването на различните компоненти на нагласите за подкрепа на процеса на европейска интеграция, с което се прекратява и т.нар. „разрешителен консенсус“ на пасивна подкрепа на ЕС сред европейските граждани [41]. През този период се поставя началото и на качествените изследвания на нагласите на европейските граждани относно интеграционния процес.

Следващият значим период в изследването на европейска идентичност отразява провала на Конституционния договор през 2005 г. вследствие на отрицателните резултати от двата референдума, проведени съответно във Франция и Нидерландия. София Дюшен квалифицира този период като белязан от евроскептицизма и поляризацията на общественото мнение по отношение на интеграционния процес [42]. Става все по-отчетлива необходимостта анализът на негативните резултати от референдумите, евроскептицизма и развитието на партии от екстремния политически сектор да попадне в изследователския фокус на учени от различни университети. Четвъртият период в изследването на европейската идентичност е „маркиран от акцент върху амбивалентността и приоритетността на въпросите, свързани с европейската интеграция и ЕС, за европейските граждани, като това се оказва по-скоро поле на качествени, а не на количествени изследвания“ [43].

На базата на направен обзор на изследвания на европейската идентичност Мария Стойчева [44] стига до заключението, че все повече автори се насочват към качествените методи, като алтернатива на количествените такива. Това се дължи до голяма степен на отправената критика на редица изследователи по отношение на въпросите, използвани в стандартното проучване на Евробарометър, както и в по-голямата част от другите проучвания на общественото мнение, които се опитват да „уловят“ европейската идентичност. Според Лора Крам [45] въпросът „Чувствате ли се европейец?“, който се използва в контекста на редица европейски изследвания за измерване на европейската идентичност, е недостатъчно надежден за разкриване на измеренията на привързаност към ЕС и отговорът му не би могъл да ни даде информация относно съдържателността и значимостта на този вид самоопределение за самия респондент. Майкъл Брутър [46] отправя критика и към т.нар. „въпрос на Морено“ („Виждате ли се в близкото бъдеще само като (националност), (националност) и европейец, европейец и (националност) или само европейец?“), определяйки го като ненадежден и компрометиран по редица причини.

Изразяват се съмнения доколко може да се улови смисълът и интензивността на идентификацията на гражданите с дадена политическа общност в лицето на ЕС посредством абстрактни унифицирани модели [47]. Следвайки същата логика, Петя Кабакчиева [48] изразява опасения относно това дали изследователите успяват да определят и съответно да изследват реалните процеси на идентификация с ЕС, или, волно или неволно, налагат категоризации, с които европейските граждани трябва да се идентифицират. Последното крие явна опасност от проектиране на „утопична реалност“ чрез конструиране на европейската идентичност посредством теоретични презумпции и следващите от тях приемливи емпирични потвърждения, пропускайки реалните процеси на идентификация. Въпросът, изведен от Кабакчиева, „дали ние (изследователите – б. моя.) изучаваме или конструираме европейската идентичност“, изисква преосмисляне на методологичните

перспективи за изследване на европейската идентичност.

В отговор на тези опасения все повече изследвания [49] започват да обръщат внимание на въздействието на европейската интеграция върху субективното осмисляне на идентификацията на индивидуално равнище. Можем да обобщим, че резултатите от тези изследвания онагледяват наблюдението, че не можем да говорим за основни виждания за европейската интеграция. По-скоро формирането на субективните впечатления, въз основа на които се осъществява процесът на идентификация, респективно на неидентификация с ЕС, разкрива значително по-нюансирана картина, която размива обособяването им в основни типове [50].

Представяне на изследването

Настоящата статия представя и анализира база данни, събрани в периода 2015 – 2017 г. посредством провеждане на общо 16 фокус групи (8 фокус групи с учители по история, гражданско образование и чужд език, 6 фокус групи със студенти от специалност „Европеистика“ на СУ „Св. Климент Охридски“ и 2 фокус групи с ученици от гимназиален образователен етап). Фокус групите са проведени в рамките на научноизследователския проект „ЕС започва в училище. Европа и ЕС – образи и послания в българските учебници“, който от своя страна подпомага дейностите на международната мрежа EUROMEC (European Identity, Culture, Exchanges and Multilingualism). Данните от всички интервюта са регистрирани посредством аудиозаписи, след което са транскрибирани (процес на превръщане на звуков запис в писмен текст) и кодирани от научноизследователския екип по проекта, чийто член е и авторът на настоящата статия.

С настоящата статия си поставяме за цел чрез контент анализ на изведения масив от данни да се опитаме да установим кои са факторите, които обуславят или възпрепятстват процеса на идентификация на гражданите с ЕС. Под „идентификация с ЕС“, както беше изведено в секцията „Теоретична рамка“ на настоящата статия, имаме предвид степента на привързаност към ЕС и/или към резултатите от политиките на ЕС [51]. Необходимо е да се обърне специално внимание на наличието на привързаност (експлицитна или имплицитна) към ЕС от страна на европейските граждани на индивидуално равнище с оглед на легитимното утвърждаване на ЕС като политическа сила и власт [52].

Отчитайки необходимостта от изследване на въздействието на европейската интеграция върху субективното осмисляне на идентификацията с ЕС на индивидуално равнище, както бе изведено в секцията „Етапи и методи на изследване на европейската идентичност“, в настоящия анализ се използват данни, регистрирани чрез качествен метод (фокус групи), който има за цел да покаже „как респондентите конструират света, а не как реагират на възгледа на изследователя за света“ [53]. По този начин се предотвратява възможността от попадане в ситуацията, описана по-горе от Майкъл Брутър и Петя Кабакчива, при която чрез „абстрактни унифицирани модели“ се налагат категоризации, с които респондентите трябва да се идентифицират, както и риска реалните измерения на идентификация с ЕС да убягнат на изследователя.

Именно поради необходимостта от дълбочинност, проникване отвъд видимото, и разкриване на причинно-следствените връзки е използван полуструктуриран въпросник, който очертава конкретни подтеми и същевременно предоставя възможност на изследователя чрез импровизирани въпроси да задълбочава, уточнява и разширява набраната информация, както и да стимулира дискусии между участниците с цел спонтанно разкриване на нагласи, позиции и оценки.

Можем да приемем, че провеждането на фокус групи е надежден инструмент за извеждане на корпус от данни за целите на нашето изследване, като се има предвид фактът, че това е метод, който се използва широко в изследователската работа за генериране на хипотези. Основно негово предимство е, че правилното му прилагане преодолява универсалните предизвикателства пред изследователите, а именно да се „произведат евристични хипотези, а не банални, самодоказващи се, скудоумни предположения“ [54].

Резултати от изследването

Коректно е да отбележим, че въпреки че анализираният емпиричен материал е изключително богат, изследването има своите ограничения. Използваният въпросник за полуструктурирано интервю и подборът на изследваните таргет групи (съвкупност от респонденти, чиито нагласи, мнения и отношение са изведени) не са изначално зададени според нуждите и целите на настоящото изследване, т.е. приложен е *вторичен анализ на данни*. Въпреки горепосоченото анализираният емпиричен материал предоставя достатъчно данни по въпросите, на които се търси отговор в настоящото изследване. Без да има претенции за репрезентативност, последващият анализ разкрива различни измерения на процеса на идентификация/неидентификация с ЕС.

Въвеждащите въпроси в изследването имат за цел да регистрират спонтанните асоциации на респондентите по отношение на понятията „Европа“, „европеец“ и „ЕС“. На първо място, важно е да отбележим, че за респондентите понятията „Европа“ и „ЕС“ не са синонимни и успяват да ги диференцират, но имаме основание да заключим, че „ЕС“ до известна степен запълва съдържателността на понятието „Европа“ със свой собствен смисъл, за което свидетелстват следните твърдения: *„...от контекста се ориентирам дали става въпрос за континента, или за ЕС“*; *„Зависи от контекста на разговора, но в по-голямата си част се разбира ЕС“*; *„И в географски, и в политически смисъл се споменава в медиите“*. Това се потвърждава индиректно и от факта, че понятието „Европа“ извиква асоциации, които са в пряка смислова връзка с европейския проект, като: *„стремеж към определено социално-икономическо развитие, демократични принципи, равнопоставеност при третиране на жените“* и *„синьо с 12 звезди“*. В интервютата респондентите също така многократно използват понятието „Европа“, имайки предвид по-тясното „ЕС“, или съществителното „европеец“ като синоним на „европейски гражданин“. Още на този начален, „сондиращ“ етап имаме основание да изведем хипотезата, че ЕС е завоювал значимо смислово поле в съзнанието на респондентите.

Основна цел на настоящото изследване, както вече беше посочено, е да се изведат както факторите, които благоприятстват процеса на идентификация с ЕС, така и тези, които го възпрепятстват. Проведеният контент анализ на получената информация ясно разкрива повтарящи се смислови категории, които естествено се обособяват в следните две тематични групи:

- 1) фактори, предпоставки за процеса на идентификация с ЕС, и
- 2) фактори, ограничаващи процеса на идентификация с ЕС.

Фактори, предпоставки за процеса на идентификация с ЕС

1) Основни свободи на движение

Във всяка една от проведените фокус групи респондентите извеждат правото на свободно придвижване, на установяване, на учене/работа като изключително значими за своята идентификация с ЕС:

„Чувствам се европеец/европейка, защото съм свободен/на да работя в други европейски държави.“

„Чувствам се европеец/европейка, защото съм свободен/на да създам семейство в други европейски държави.“

„Чувствам се европеец/европейка заради студентската мобилност и признаването на дипломите.“

„Чувствам се европеец/европейка, когато пътувам из Европа, при контакта с други хора от Европа.“

Безспорно, „основните свободи на движение“ се открояват като най-повтарящата се значима смислова категория за идентификацията на респондентите с ЕС. Тази констатация не е учудваща, като се има предвид, че според последните данни от стандартния Евробарометър четирите основополагащи свободи на движение са припознати от европейските граждани

като най-позитивния резултат от интеграционния процес (ЕС-28 – 58 %; БГ – 75 %) [55].

2) **Свободна комуникация между европейските граждани**

Правото на свободно движение улеснява и възможността за комуникация между гражданите от различните държави – членки на ЕС, което също е посочено като значим фактор, който оказва влияние върху идентификацията на респондентите с ЕС.

„Като цяло комуникацията с хора от други държави от цяла Европа, без комуникация си изграждаме бариери, че сме много по-различни от тях.“

„Чувствам се европейец/европейка, защото получавам уважение от останалите интелегентни и образовани европейци.“

„Когато работим по проекти, финансирани от ЕС, работим наравно с партньори от други страни и това ме е карало да се чувствам наравно с тях.“

„Хората, които имат в най-голяма степен положително отношение към ЕС, са владеещите езици.“

„Чувствам се европейец/европейка, защото имаме много общи неща, например разбираме се на един език – английски.“

Респондентите неминуемо извеждат ролята на чуждите езици като необходим инструмент, позволяващ им да комуникират свободно с останалите европейски граждани, като се посочва в частност английския език като *lingua franca*.

3) **Споделени общи ценности (културни и граждански компоненти)**

Значима роля за идентификацията с ЕС се отдава и на културните и гражданските компоненти като неразривно свързани при формирането на чувството на споделена европейска идентичност. Докато културният компонент препраща по-скоро към принадлежност, основаваща се на определена култура, социални сходства, ценности, религия и пр., то при гражданския това е идентификацията на гражданите с политическа структура, набор от институции и правила, които регулират общността [56].

В някои от твърденията прозира преплитането на т.нар. „културни компоненти“, от една страна, и т.нар. „граждански компоненти“, от друга:

„Християнската цивилизация успява да превърне за едно хилядолетие много и различни региони в Европа в единно културно пространство, през което се създават основите на една друга, различна цивилизация – цивилизацията на съвременна Европа.“

„Християнството е „създало“ Европа, то е белязало социалното и политическо устройство на европейските държави...“

„Смятам, че има европейска идентичност. Тя е съвкупност от характерни белези: християнска култура, история, територия, население, демократично управление.“

Също така редица респонденти посочват европейските ценности по смисъла на чл. 2 от Договора за ЕС (ДЕС) – *човешко достойнство, свобода, демокрация, равенство, правова държава, зачитане на правата на човека, включително правата на лицата, които принадлежат към малцинствата* – като основополагащи при формирането на чувството им на принадлежност и привързаност към европейския проект.

„Да си европейец, не е от коя държава си, какъв език говориш, а опира до ценности и нагласи.“

„Сред факторите, които определят формирането на европейската идентичност, е законността.“

„Чувствам се европейец/европейка, защото се ползваме от еднакви права.“

„Да си европейец/европейка, значи да си толерантен/на.“

„Европа може да предложи добра среда на „различните“.“

„ЕС е гарант на принципите на демократизация.“

Анализът на посочените по-горе отговори и данни ни дават основание да формулираме допускане, че е налице – макар и „в зародиш“, както се изразява един от респондентите – европейска политическа идентичност с нейните културни и граждански компоненти, която намира израз в споделените общи ценности. Въз основа на анализа на отговорите по време

проведените разговори може да се направи изводът, че ЕС е възприеман като приемник и пазител на общото европейско културно наследство, както и като гарант за спазването на демократичните принципи.

4) **Положително присъствие и добавена стойност на ЕС в ежедневието на европейските граждани**

Като важна предпоставка за процеса на идентификация с ЕС може да се изведе и това доколко европейските граждани припознават положителното присъствие на ЕС и неговите инструменти в ежедневието си:

„Чувствам се европейец, когато се кача в метрото.“

„Промяната на визията на градовете благодарение на проекти с европейски финансиране, включително учебни заведения.“

„Бързо пътуване благодарение на инфраструктурата.“

Регистрираните твърдения ни дават основание да считаме, че когато гражданите почувстват и осъзнаят добавената стойност на ЕС в собственото си ежедневие, това рефлектира както върху себеидентификацията им, така и върху привързаността им към ЕС.

5) **Европейски символи**

Не можем да не отчетем и ролята на европейските символи, най-вече на европейското знаме, европейската лична карта/паспорт, девиз и т.н., които, попадайки често в зрителното поле на европейските граждани, по един максимално улеснен начин предават послания и се превръщат в предпоставка за формиране на идентичност. В потвърждение на очакванията, нито един от респондентите не посочва европейските символи сами по себе си като фактор за идентификацията си с ЕС, но са налице достатъчно потвърждения, че европейските символи конструират и извикват образа на ЕС в съзнанието на европейските граждани: *„В синьото знаме със златни звезди всеки разпознава Европейския съюз“* или *„Европа е място на разнообразие“*.

За това свидетелстват и изведените отговори, реакции на въпроса *„Как бихте реагирали, ако видите някой да изгаря европейското знаме?“*. В огромното си мнозинство респондентите изразяват силно възмущение към подобен акт. Все пак можем да доловим, че дори в оценката, че е недопустимо горенето на което и да било знаме – *„като цяло да се горят знамена, не е нещо (...) нормално“*, тъй като *„това е символ не само на администрацията, но и на гражданите, на цялото общество“* и *„не може да гориш нещо, което представлява идентичност“*, – може да се установи нюансиране между емоционалната връзка с европейския и с националния флаг. Същевременно обаче някои респонденти изразяват крайна нетърпимост и се чувстват лично засегнати от подобен акт, което бихме могли да кажем, че разкрива афективни измерения на привързаност към ЕС: *„...ще се почувствам застрашен заради вижданията си, които са противоположни“*; *„Като гражданин на Европа мисля, че е все едно да изгориш знамето на България, защото тя е част от Европа“* и предизвиква емоционални обръщения към евентуалните извършители: *„Дали така би постъпил с националното си знаме?“* и *„Кой ти плаща?“*.

Фактори, ограничаващи процеса на идентификация с ЕС

1) **Липса на общо етническо ядро и емоционални връзки**

Липсата на доминиращо етническо ядро (общ произход, минало, култура, традиции) и произтичащите от него емоционални връзки се посочва като основна причина за невъзможността и проблематичността на формирането на споделена европейската идентичност.

„Не съществува обща европейска идентичност, защото в Европейския съюз има прекалено много държави и национализъмът в една или в друга степен надделява.“

„Не съществува обща европейска идентичност, защото сме много различни, всяка държава има много богата история.“

„Проблемът ни като европейци е, че имаме доста история зад гърба ни, което ни пречи да вървим заедно напред.“

„Историята влияе върху общата културна идентичност на народите и няма обща такава.“

Може да се направи обобщение, че според част от респондентите наличието на историческо наследство на всяка една от държавите членки изначално възпрепятства идеята за спояване на европейските народи в единна общност.

2) **Икономически измерения на разделението Запад – Изток**

Един от най-отчетливите фактори, възпрепятстващи процеса на идентификация с ЕС и себеидентификацията „като европейци“, е разликата в стандарта на живот между различните държавите членки.

„От една страна, се чувствам европейка, от друга, начинът на живот е различен от този на другите страни.“

„Стандартът на живот определя това дали се чувстваме и възприемаме като европейци.“

„Много по-малко пари се взимат, отколкото навсякъде в Европа.“

„Желанието ми е толкова голямо България да постигне поне мъничко от стандарта на Европа.“

Според респондентите в това се корени и причината да се възприемаме за „недотам европейци“ и да се обръщаме към другите европейци (визират се най-вече гражданите на Западна Европа) с *„те, европейците“*. Пропастта в стандарта на живот рефлектира върху изразяване на позиции, в които ясно е обусловено разделението Запад – Изток: *„Не чувствам Източна Европа като част от Западна“*; *„Обстановката в България не може да се сравни изобщо със Западна Европа, дори и с Централна Европа“*.

Участниците в изследването считат, че пропастта в стандарта на живот се проявява не само на национално ниво (между отделните държави членки), но има и своите отчетливи регионални измерения.

„На чисто ежедневно ниво животът протича по много различен начин в различните региони.“

„В малките населени места не е като в София – инфраструктура, начин на живот...“

„...малките градове са изоставени, селата се изоставят (...), като пътувам из България, не се чувствам европейец.“

„...не може само 20% да сме европейска държава.“

Въз основа на изразените мнения се създава усещането за някакъв вид избираемост и отсъствие на реални ползи от ЕС за обикновения гражданин, чиято кулминация се проявява в следната емоционална фраза на един от респондентите: *„Ползи няма, само политиците имат полза.“*

3) **Културно-политически измерения на разделението Запад – Изток**

Би било погрешно да разглеждаме „фрактурата“ Запад – Изток само в нейните чисто икономически измерения. Отговорите на респондентите ясно показват, че различният (по-нисък) стандарт на живот на българските граждани в сравнение с останалите европейци не е единствената причина да не се чувстваме „дотам европейци“.

„Аз не мога да се почувствам напълно европейка, като не съм заобиколена от европейски нрав, например“.

Отчита се и по-голямата гражданска ангажираност на останалите европейски граждани: *„много активни граждани, за разлика от нас. Ние не използваме тези възможности, които ни дава ЕС“*. Липсата на толерантност също се посочва като „неевропейска“ черта: *„На първо място толерантността към различното, което в България не е така“*, като се прави следното пояснение: *„Не че другаде няма нетолерантност към малцинствата, но при нас е прието и нормално да изразяваш такива мнения и такива позиции толкова отрито и явно“*.

Не на последно място, според голяма част от респондентите българската държава абдикира от задълженията си, което рефлектира върху себеидентификацията им като европейци: *„Не*

се чувствам европейец, като видя как държавата изоставя гражданите“; „Имаме много неработещи институции, като цяло политическата система не е на нивото, типично за една европейска държава“. Като контрапункт респондентите споделят, че „на Запад“ има ред и правила, а „в България всеки си прави каквото иска“.

Разглеждайки културно-политическите измерения на разделението Запад – Изток, се разкрива изключителна нюансираност на факторите, които възпрепятстват идентификацията ни като европейци и идентификацията с ЕС – от народопсихология и манталитет до политическа култура.

4) Недостатъчна информираност

Недостатъчната информираност също би могла да бъде обособена като фактор, който възпрепятства процеса на идентификация с ЕС: „...като цяло си нямат понятие какво е ЕС, те го знаят само като съюз от държави, въобще не знаят функцията или институциите“. От една страна, се отчита дефицитът на ефективни канали, посредством които хората да се информират: „... има хора, които биха се интересували от ползите от европейската идентичност, но няма кой да им обясни на разбираем език“, от друга – част от респондентите споделят, че се наблюдава незаинтересованост от страна на самите граждани: „Повечето хора не се интересуват. Нужно е повече участие и заинтересованост“; „Наблюдавам, че приятелите ми не са много заинтересовани от ЕС като цяло и не следят новините или решения на институционално ниво“.

Обсъждайки степента на информираност относно ЕС и неговите политики, напълно логично се засяга ролята на образованието и масмедията в този процес. Респондентите ни от гимназиалния образователен етап са единодушни, че не научават нищо за ЕС в училище, като само по някои предмети, като география, история и чужд език, получават някаква, макар и откъслечна, информация. Респондентите – студенти в специалност „Европеистика“ на СУ, също споделят, че преди да започнат обучението си, не са имали почти никакви знания относно това какво представлява ЕС и как функционира.

Според респондентите медиите не информират достатъчно гражданите. Заслужава внимание следното мнение: „Например, събитията от ЕС често отиват в рубрика „Свят“, а трябва да са във вътрешнополитическите новини“. Интересна е и породилата се дискуссия относно това какъв образ на ЕС създават медиите. На първо място се отчита моделиращата роля на медиите за формирането на възприятията и нагласите на гражданите към ЕС: „...когато медиите казват, че е добре, те (хората – бел. моя) си мислят, че е добре. Когато казват, че ще се разпадне (...), потвърждава се мнението, което се лансира от медиите“. По-голямата част от респондентите споделят, че според тях медиите имат по-скоро негативно влияние по отношение на начина, по който хората възприемат ЕС: „Медиите са по-скоро евроскептици“; „В медиите няма никакво доверие към европейските институции. Постоянно чуваме как ЕС ще се разпадне“; „Отразяват негативните събития, това е фокусът, негативният образ“. Трябва да се отчете обаче, че не липсват и противоположни твърдения, а именно: „А от медиите, поне медиите, които аз следя, не съм чула за загуби от ЕС, все за ползите от ЕС говорят“.

Изводи и дискуссионни въпроси

Бихме могли да кажем, че изведените резултати до известна степен успяват да хвърлят светлина върху основни субективни възприятия, въз основа на които се осъществява процесът на идентификация, респективно неидентификация, с ЕС. Изведените фактори, които обуславят/възпрепятстват процеса на идентификация с ЕС, са разнородни, но същевременно и взаимосвързани. Интересно е да се отбележи например, че веднъж факторът „Положително присъствие на ЕС в ежедневието на европейските граждани“ е регистриран като фактор, предпоставка за процеса на идентификация с ЕС, и в същото време неговата противоположност, тоест липсата на реални ползи от ЕС за обикновените граждани в лицето на икономическите измерения на разделението Изток – Запад, се посочва като едно от основните препятствия пред себеидентификацията на респондентите като европейци.

Посредством контент анализ на проведените фокус групи се очертава една нюансирана картина на различните измерения и условността на идентификацията с ЕС, в която мненията „лъкатушат“ между различните възможности: от по-скоро песимистичните „няма нищо, което да ни свързва“ и „ЕС е разпадащ се, задлъжнял съюз“ до недвусмислено оптимистичните „Интегрирана Европа успява да преодолее възникващите трудности“ и „европеецът е човекът на утрешния ден“.

Заклучение

Въз основа на анализа на резултатите от проведеното изследване, се окроиха няколко фактора, които благоприятстват процеса на идентификация с ЕС, респективно и такива, които го възпрепятстват. Обособиха се следните фактори, които са предпоставки за процеса на идентификация с ЕС: 1. основни свободи на движение; 2. свободна комуникация между европейските граждани; 3. споделени общи ценности (културни и граждански компоненти); 4. положително присъствие и добавена стойност на ЕС в ежедневието на европейските граждани; 5. роля на европейските символи за изграждането на образа на ЕС в съзнанието на гражданите и идентификацията им с ЕС.

Сред факторите, които възпрепятстват процеса на идентификация с ЕС, трябва да споменем следните: 1. липса на общо етническо ядро и емоционални връзки; 2. икономически измерения на разделението Запад – Изток; 3. културно-политически измерения на разделението Запад – Изток; 4. недостатъчна информираност на европейските граждани.

Въпреки посочените ограничения на настоящото изследване считаме, че то би могло да послужи като отправна точка за последващи изследвания по разглежданата проблематика. Проблематиката се откроява с изключителна значимост с оглед на легитимното утвърждаване и бъдещето на Европейския съюз, но за съжаление тя не е изследвана достатъчно широко и в дълбочина, което дава опции и отправни точки за бъдещи проучвания.

Цитати и бележки

[1] Checkel, J. T. & Katzenstein, P. J. (2009). *The Politicization of European Identities*. (Checkel, J. T. & Katzenstein, P. J. eds.). *European Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.

[2] Mols, F. & Weber, M. (2013). Laying Sound Foundations for Social Identity Theory-Inspired European Union Attitude Research: Beyond Attachment and Deeply Rooted Identities. *Journal of Common Market Studies*, 51: 505-521.

[3] Verhaegen, S., Hooghe. M. & Quintelier, E. (2014). *European identity and support for European integration: A matter of perceived economic benefits?* https://www.academia.edu/19717920/European_Identity_and_Support_for_European_Integration_A_Matter_of_Perceived_Economic_Benefits, последно посещение на 18.11.2018.

[4] *Standard Eurobarometer* 89/Spring 2018, <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/surveyKy/2180>, последно посещение на 18.07.2018.

[5] Habermas. J. (2001). Why Europe needs a constitution? *New Left Review*, Vol. 11, Sept-Oct 2001, <https://newleftreview.org/II/11/jurgen-habermas-why-europe-needs-a-constitution>, последно посещение на 18.11.2018.

[6] Cerutti, F., Lucarelli, S. & Schmidt, V.A. (eds.) (2011). *Debating Political Identity and Legitimacy in the European Union*. London and New Yourk: Routledge.

[7] Mendez C. & Bachtler J. (2017). European Identity and Citizen Attitudes to Cohesion Policy: What Do We Know?. *COHESIFY Research*, Paper 1, <http://www.COHESIFY.eu/research-papers/>, последно посещение 18.11.2018.

[8] Стойчева, М. (2016). *Европейска идентичност. Теоретични дилеми и аналитични подходи*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 290.

[9] Стойчева, М. (2016). *Европейска идентичност. Теоретични дилеми и аналитични подходи*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 23.

- [10] Hermann, R., Risse, T. & Brewer, M. (eds.) (2004). *Transnational Identities*, Rowman & Littlefiels, 254-255.
- [11] Jansen, T. (1999). Reflections on European Identity, European Commission. *Working paper*, http://www.pedz.uni-mannheim.de/daten/edz-mr/pbs/00/european_identity_en.pdf, 27-36. последно посещение 29.05.2018.
- [12] Hermann, R., Risse, T. & Brewer, M. (eds.) (2004). *Transnational Identities*, Rowman & Littlefiels, 254.
- [13] Стойчева, М. (2016). *Европейска идентичност. Теоретични дилеми и аналитични подходи*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 145.
- [14] Bruter, M. (2005). *Citizens of Europe?: The Emergence of a Mass European Identity*. New York: Palgrave Macmillan.
- [15] Risse, T. (2010). *A Community of Europeans? Transnational Identities and Public Spheres*. Cornell University Press.
- [16] Citrin, J. & Sears, D. (2009). Balancing National and Ethnic Identities: The Psychology of E Pluribus Unum. In: Abelal, R., Herrerra, Y.M., Johnstone, A. & McDermott R. (eds.). *Measuring Identity: A Guide for Social Scientists*, Cambridge: Cambridge University Press.
- [17] Hermann, R., Risse, T. & Brewer, M. (eds.) (2004). *Transnational Identities*, Rowman & Littlefiels.
- [18] Коларова, Р. (2007). *Сравнително европейски управление*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 22.
- [19] Bruter, M. (2005). *Citizens of Europe?: The Emergence of a Mass European Identity*. New York: Palgrave Macmillan, 11-13.
- [20] Checkel, J. T. & Katzenstein, P. J. (2009). The Politicization of European Identities. (Checkel, J. T. & Katzenstein, P. J. eds.). *European Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [21] Cerutti, F. (2008). Why political Identity and legitimacy matter in the European Union. In: *Cerutti, F. and Lucarelli, S. (eds.). The Search for a European Identity*. London: Routledge, 5.
- [22] Cram, L. (2010). Does the EU Need a Navel? Banal Europeanism, Appreciated Europeanism and European integration. *Paper presented at the ECPR Fifth Pan-European Conference*, Porto, June 2010, 10
- [23] Smith, A. (1995). *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge: Polity Press, 139.
- [24] Bilig, M. (1995). *Banal Nationalism*. London: Sage.
- [25] Стойчева, М. (2016). *Европейска идентичност. Теоретични дилеми и аналитични подходи*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 200.
- [26] Стойчева, М. (2016). *Европейска идентичност. Теоретични дилеми и аналитични подходи*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 205.
- [27] Cram, L. (2010). Does the EU Need a Navel? Banal Europeanism, Appreciated Europeanism and European integration. *Paper presented at the ECPR Fifth Pan-European Conference*, Porto, June 2010, 11-13.
- [28] Cram, L. (2010). Does the EU Need a Navel? Banal Europeanism, Appreciated Europeanism and European integration. *Paper presented at the ECPR Fifth Pan-European Conference*, Porto, June 2010, 16-17.
- [29] Bruter, M. (2005). *Citizens of Europe?: The Emergence of a Mass European Identity*. New York: Palgrave Macmillan, 75-98.
- [30] Habermas. J. (2001). Why Europe needs a constitution? *New Left Review*, Vol. 11, Sept-Oct 2001, <https://newleftreview.org/II/11/jurgen-habermas-why-europe-needs-a-constitution>, последно посещение на 18.11.2018.
- [31] Хънтингтън, С. (2005). *Кои сме ние?* София: Обсидиан, 39.
- [32] Kabakchieva, P. (2017). The European Identity, Studied Or Constructed? On Everyday Perceptions, Constructed Categorisations And Identities. (Rouet, G. & M. Stoicheva eds.). *Identités, Démocraties, Frontières*, Paris: L'Harmattan, 75.
- [33] Habermas. J. (2001). Why Europe needs a constitution? *New Left Review*, Vol. 11, Sept-Oct 2001, <https://newleftreview.org/II/11/jurgen-habermas-why-europe-needs-a-constitution>, последно

посещение на 18.11.2018.

- [34] Lasok, D. (2001). *Law and Institutions of the European Union*, London: Butterwords, 285-286.
- [35] Стойчева, М. (2016). *Европейска идентичност. Теоретични дилеми и аналитични подходи*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 83.
- [36] Risse, T. (2010). *A Community of Europeans? Transnational Identities and Public Spheres*. Cornell University Press.
- [37] Duchesne, S., Frazer, E., Haegel, F. and Ingelgom, V. van (2013). Citizens 'Reaction to European Integration Compared. *Overlooking Europe*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 7.
- [38] Mendez C. & Bachtler J. (2017). European Identity and Citizen Attitudes to Cohesion Policy: What Do We Know?. *COHESIFY Research*, Paper 1, (p. 1), <http://www.COHESIFY.eu/research-papers/>, последно посещение на 18.11.2018.
- [39] Duchesne, S. (2010). L'identité européenne, entre science politique et science fiction. *Politique européenne*, 2010/1 (n° 30), <https://www.cairn.info/revue-politique-europeenne-2010-1-page-7.htm>, p. 8, последно посещение на 18.11.2018.
- [40] Mendez C. & Bachtler J. (2017). European Identity and Citizen Attitudes to Cohesion Policy: What Do We Know?. *COHESIFY Research*, Paper 1, <http://www.COHESIFY.eu/research-papers/>, p. 6, последно посещение на 18.11.2018.
- [41] Duchesne, S., Frazer, E., Haegel, F. and Ingelgom, V. van (2013). Citizens 'Reaction to European Integration Compared. *Overlooking Europe*, Basingstoke: Palgrave Macmillan
- [42] Duchesne, S., Frazer, E., Haegel, F. and Ingelgom, V. van (2013). Citizens 'Reaction to European Integration Compared. *Overlooking Europe*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 7.
- [43] Стойчева, М. (2016). *Европейска идентичност. Теоретични дилеми и аналитични подходи*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 274-275.
- [44] Стойчева, М. (2016). *Европейска идентичност. Теоретични дилеми и аналитични подходи*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 269-335.
- [45] Cram, L. (2010). Does the EU Need a Navel? Banal Europeanism, Appreciated Europeanism and European integration. *Paper presented at the ECPR Fifth Pan-European Conference*, Porto, June 2010, 6.
- [46] Bruter, M. (2008). Legitimacy, Euroscepticism and Identity in the European Union - Problems of Measurement. Modelling and Paradoxical Patterns of Influence. *Journal of Contemporary European Research*, Vol. 4 (4): 280-282.
- [47] Bruter, M. (2008). Legitimacy, Euroscepticism and Identity in the European Union - Problems of Measurement. Modelling and Paradoxical Patterns of Influence. *Journal of Contemporary European Research*, Vol. 4 (4).
- [48] Kabakchieva, P. (2017). The European Identity, Studied Or Constructed? On Everyday Perceptions, Constructed Categorisations And Identities. (Rouet, G. & M. Stoicheva eds.). *Identités, Démocraties, Frontières*, Paris: L'Harmattan, 75-92.
- [49] Стойчева, М. (2016). *Европейска идентичност. Теоретични дилеми и аналитични подходи*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 324-335.
- [50] Стойчева, М. (2016). *Европейска идентичност. Теоретични дилеми и аналитични подходи*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 324.
- [51] Cram, L. (2010). Does the EU Need a Navel? Banal Europeanism, Appreciated Europeanism and European integration. *Paper presented at the ECPR Fifth Pan-European Conference*, Porto, June 2010, 10.
- [52] Стойчева, М. (2016). *Европейска идентичност. Теоретични дилеми и аналитични подходи*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 201-207.
- [53] Джонев, С. (2015). *Качествени методи за изследване в социалните науки*. София: Ен Джи Би Консултинг, 39.
- [54] Джонев, С. (2015). *Качествени методи за изследване в социалните науки*. София: Ен Джи Би Консултинг, 42.
- [55] Standart Eurobarometer 89/Spring 2018, <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/>

STANDARD/surveyKy/2180, последно посещение на 18.07.2018.

[56] Bruter, M. (2005). *Citizens of Europe?: The Emergence of a Mass European Identity*. New York: Palgrave Macmillan, 11-13.

Използвана литература

Джонев, С. (2015). *Качествени методи за изследване в социалните науки*. София: Ен Джи Би Консултинг.

Коларова, Р. (2007). *Сравнително европейски управление*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“.

Смит, А. (2000). *Националната идентичност*. София: Кралица Маб.

Стойчева, М. (2016). *Европейска идентичност. Теоретични дилеми и аналитични подходи*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

Хънтингтън, С. (2005). *Кои сме ние?* София: Обсидиан.

Bilig, M. (1995). *Banal Nationalism*. London: Sage.

Bruter, M. (2005). *Citizens of Europe?: The Emergence of a Mass European Identity*. New York: Palgrave Macmillan.

Bruter, M. (2008). Legitimacy, Euroscepticism and Identity in the European Union - Problems of Measurement. Modelling and Paradoxical Patterns of Influence. *Journal of Contemporary European Research*, Vol. 4 (4): 273-285.

Cerutti, F. (2008). Why political Identity and legitimacy matter in the European Union. In: *Cerutti, F. and Lucarelli, S. (eds.). The Search for a European Identity*. London: Routledge.

Cerutti, F., Lucarelli, S. and Schmidt, V.A. (eds.) (2011). *Debating Political Identity and Legitimacy in the European Union*. London and New York: Routledge.

Checkel, J. T. & Katzenstein, P. J. (2009). The Politicization of European Identities. (Checkel, J. T. & Katzenstein, P. J. eds.). *European Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Citrin, J. & Sears, D. (2009). Balancing National and Ethnic Identities: The Psychology of E Pluribus Unum. In: Abelal, R., Herrerra, Y.M., Johnstone, A. and McDermott R. (eds.). *Measuring Identity: A Guide for Social Scientists*, Cambridge: Cambridge University Press.

Cram, L. (2010). Does the EU Need a Navel? Banal Europeanism, Appreciated Europeanism and European integration. *Paper presented at the ECPR Fifth Pan-European Conference*, Porto, June 2010.

Duchesne, S. (2010). L'identité européenne, entre science politique et science fiction. *Politique européenne*, 2010/1 (n 30), <https://www.cairn.info/revue-politique-europeenne-2010-1-page-7.htm>, p. 7, последно посещение на 19.11.2018.

Duchesne, S., Frazer, E., Haegel, F. and Ingelgom, V. van (2013). Citizens 'Reaction to European Integration Compared. *Overlooking Europe*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Habermas, J. (2001). Why Europe needs a constitution? *New Left Review*, Vol. 11, Sept-Oct 2001, <https://newleftreview.org/II/11/jurgen-habermas-why-europe-needs-a-constitution>, последно посещение на 18.11.2018.

Hermann, R., Risse, T. & Brewer, M. (eds.) (2004). *Transnational Identities*, Rowman & Littlefields, 254-255.

Jansen, T. (1999). Reflections on European Identity, European Commission. *Working paper* http://www.pedz.uni-mannheim.de/daten/edz-mr/pbs/00/european_identity_en.pdf, последно посещение на 29.05.2018.

Kabakchieva, P. (2017). The European identity, studied or constructed? On Everyday Perceptions, Constructed Categorisations and Identities. (Rouet, G. & M. Stoicheva eds.). *Identités, Démocraties, Frontières*, Paris: L'Harmattan, 75-92.

Lasok, D. (2001). *Law and Institutions of the European Union*, London: Butterwords, 285-286.

Mendez C., Bachtler J., 2017, European Identity and Citizen Attitudes to Cohesion Policy: What Do We Know?. *COHESIFY Research*, Paper 1, <http://www.COHESIFY.eu/research-papers/>, последно посещение на 18.11.2018.

Mols, F. & Weber, M. (2013). Laying Sound Foundations for Social Identity Theory-Inspired European Union Attitude Research: Beyond Attachment and Deeply Rooted Identities. *Journal of*

Common Market Studies. 51: 505-521

Risse, T. (2010). *A Community of Europeans? Transnational Identities and Public Spheres*. Cornell University Press.

Smith, A. (1995). *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge: Polity Press.

Standard Eurobarometer 89/Spring 2018

<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/surveyKey/2180>, последно посещение на 18.11.2018.

Verhaegen, S., Hooghe. M., Quintelier, E. (2014). *European identity and support for European integration: A matter of perceived economic benefits?*

https://www.academia.edu/19717920/European_Identity_and_Support_for_European_Integration_A_Matter_of_Perceived_Economic_Benefits, последно посещение на 18.11.2018.

Нормативни документи

Консолидиран текст на Договора за Европейския съюз, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012M%2FTXT>. Последно посещение 18.11.2018.

Сп. „Реторика и комуникации“, брой 37, ноември 2018 г.

Rhetoric and Communications Journal, Issue 37, November 2018